

Spiró György

ÖRKÉNY, A NÉPI ÍRÓ

„Az én írói életem zezugos útjának legfőbb oka, életem legnagyobb sorsfordulata a második világháború. [...] Egy ideig megpróbáltam a régi dolgokról, a régi módon írni, de aztán rájöttem: mindent előlről kell elkezdenem. Volt rá időm: négy évig voltam különböző hadifogolytáborok lakója. Csak egy vágyam volt: átadni valahogy, közölni valahogy, amit átéltem. És én a valóság felől indultam neki.”

Kéziratból közli ezt az 1973-ból való szöveget Radnóti Zsuzsa a Palatinus Kiadó 2000-ben megjelent kötetében, amely a LÁGEREK NÉPE – EMLÉKEZŐK címet viseli. Mindkét mű a különböző szovjet hadifogolytáborokban 1944–45-ben született szociográfia, mindkétben a magyar hadifoglyok előéletét, fogságba esésük történetét és nézeteik alakulását írta le a szintén hadifogoly szerző. A LÁGEREK NÉPÉ-nek az eleje, az éhezés leírása meg-rázó; később is vannak benne izgalmas részek, de az a szép – és aktuálisan nem is alap-talan – meggyőződés, miszerint a magyarság oly hatalmas megrázkódtatáson esett át, hogy abból csak radikális változás származhat, sok helyütt az ábrázolás helyébe lép.

„Ne ülünk fel valamilyen híg humanizmus csalogatásainak. Ne higgyük azt, hogy Babinec, mint mondani szokták, »megjavult«. [...] Ne általánosítsunk a tömegek sorsára. [...] De valami mégis történt Babineccel. Ha hazamegy, a felesége néhány hét múlva észreveszi, hogy az ura megváltozott. [...] Ez a változás egyelőre nem minőségi, hanem mennyiségi. Hőseink – idáig – nem mélységben fejlődtek, hanem szélességben. Egy olcsó hasonlat kínálkozik. Babinec valahogy úgy fog beszélni a feleségével, mint aki az anyanyelvén kívül megtanult még néhány idegen nyel-vet, franciát, spanyolt vagy görögöt. Vagy az orosz. Nehéz lesz észrevenni, hangsúlya nem tor-zult, szókinccse nem gyarapodott. De mégis jobban kell beszéljen magyarul is. Babinec lényege az anyanyelv maradt, de ez a nyelv tágult, bővült, kamatozott.”

Ez a Babinec, „»vadállat« volt a fronton”. A részlet azt mutatja: reménykedéséről Örkény maga is tudott, becsülettel próbálta is visszagyömöszölni, de sikertelenül, ezért sem stimmel a hasonlat, benne lappang a jövőendő szocreál művek írójának eltökélt, a rea-litástól eloldozódó optimizmusa.

A fogolytábor valóság-hű, izgalmas ábrázolásához másutt himnikusan hozzátoldja: *„Ez a társadalom nem a régi, nem az otthoni. A megszokott válaszfalak beomlottak. Az új társadalom alapja a munka, kötőanyaga az öntudat, egy magasrendű közösségi öntudat. Ezek a társadalmak zárt egységekben épültek, az egyes elszórt táborokban, mihelyt megjött a liszt, a hajdina, a hal meg a zsír – a munkaerő ára, a szupliment. Mert ez volt a döntő. Amíg kevés jött, addig az élet csak lappangott. Mikor több jött, megindult az élet. Aztán a fejlődés már spontán volt, természetes, logikus. Ez a fejlődés a közösségi öntudat felé ellenállhatatlan. Nagy távlatból nézve végül is mindenütt a zsványok tűntek el, a jók kerekedtek felül, s az emberek egyforma feltételek mellett indultak le a bányába vagy föl az építőállványra. Akinek szeme van, ritka cso-dát láthat: születése pillanatában – in statu nascendi – a demokráciát. Az ember, aki a semmiből indul el, bármekkora kerülő után is csak ide érkezetik. Ez a fejlődés útja. Így növekedik a mag-zat az anyja ölében, így sokasodnak az ember nemzetségei a földön. Más út pedig nincs.”*

Az önmeggyőzés túltengése nem engedi, hogy a LÁGEREK NÉPE Dosztojevszkij nagy művének, a FELJEGYZÉSEK A HOLTAK HÁZÁBÓL című szociográfiának méltó magyar rokona legyen. Az írói tehetség, az érintettség, az emberi tudás nem hiányzott hozzá, az ideo-

logikus szemlélet azonban a tragikum, a mélység ellen hat. Ott vagyunk a határán, hogy megrendüljünk, de a türelmetlen író közbe-közbeszól. Ennek ellenére rendkívül fontos könyv a LÁGEREK NÉPE, ezt a témát senki más sem írta meg így.

Örkény a forradalmi változásnak, a régi úri Magyarország lerombolásának, egy igazságos, szocialisztikus, egyenlősítő társadalmi formáció kivívásának az elkerülhetetlenségét hirdeti, emellett pedig természetes adottságnak tekinti, hogy Magyarország olyan nemzetállam lesz, amelynek a származástól és az előélettől függetlenül bárki egyenlő, megbecsült tagjává válhat. Egyfelől szocialista, másfelől magyar íróként nyilatkozik meg; semmi jele, hogy magára valamennyire is zsidóként tekintene, esze ágában sincs vállalni a kívülről, mások által agresszívan ráoktrojált identitást. Örkény nem dacosan, hanem magától értetődően és öntudatosan magyar. Nem ellenáll, nem kompenzál, nem magyarkodik, mint ezt sokaknál látni, a magyarságába beleszületett.

A LÁGEREK NÉPE szemlélete a harmincas évek népi íróinak szemléletét veszi át, azzal a nem elhanyagolható különbséggel – tisztelet a kevés kivételnek –, hogy a fajelmélet Örkényt semmilyen közvetlen vagy közvetett formájában sem fertőzte meg. Van a „népi irodalom” kifejezésnek „nem urbánus” – világosabban szólván „nem zsidó” – mellékszövege; ezúttal azonban a tiszta értelemben használom: a szerző alaposan ismeri a nép életét, és a felemelése céljából azokat a viszonyokat ábrázolja, amelyekben a szegények és jogfosztottak valóban élnek. Örkény ezt a népi irodalmat tekintette mérvadónak, és nem gondolhatott arra, hogy az olyanokat, mint ő, népi írónak a háború után sem fogják elfogadni Magyarországon, azokat pedig, akik zsidónak tartják magukat, az ő szemlélete bosszantani fogja. Nem láthatta előre, hogy egyes osztályok tagjainak merőben a származásuk miatt az áhított demokráciában kitelepítésben, jogfosztásban lesz részük, és nem a tetteik, nem a munkájuk, hanem a származásuk alapján fogják őket megítélni.

Népből-nemzetből-szocializmusban egyszerre hívó író műve a LÁGEREK NÉPE. Ép lelkű ember '45-ben nem gondolhatta, hogy ami rosszat a háború és a nyilas korszak kataklizmája kiől a lélekből, azt évtizedek kitartó munkájával vissza lehet belé csöpögtetni, és a náci eszmék ismét széles rétegeket hódíthatnak meg Magyarországon. Azok, akik a katasztrófákat végigélték, aligha láthatják be, hogy még a legnagyobb világégések tanulsága is elvész két nemzedék, a bűvös bibliai negyven év alatt.

Egy író a nagy művei minősítenek. Ugyanaz a szemlélet, amelytől a LÁGEREK NÉPE minden ragyogó részlete ellenére ideologikus maradt, az EMLÉKEZŐK monológjait kivételes remekművé teszi. A kiindulás pedig azonos. „...Azok a magyar katonák, akik a harmincas évek Magyarországaról indultak el, és a front poklain át eljutottak a hadifogságba, valamennyien egyformán érdekesekek, fejlődésük egyformán jellemző, és kísérletes egyöntetűséggel tanúsítják ugyanazt az elvet, ugyanazt a fejlődést, ugyanazt a változást, a »mást«. Ez a »más«: más meggyőződés, más erkölcs, más hit. Más ember. Bárhonnét indult, bármely úton járt, egy célba ért valamennyi: az új magyar életbe.” (Kiemelés S. Gy.) Hozzáteszi még: „E fejlődést akartam a maga őszinte és hamisítatlan valóságában bemutatni.” Szerencsénk, hogy az ideologikus szándék ellenére a könyv sikerült.

Elképesztő, hogy írószerszám és papír szűkében, a szovjet tábori körülmények között 1944–45-ben ezeket a mélyinterjúkat rögzíteni lehetett. Páratlan beleélő képesség, rendkívüli memória és a megkérdezettekkel való csaknem teljes lelki azonosulás kellett ahhoz, hogy az interjúk alanyai, a magyar társadalom eltérő rétegeihez tartozó beszélők – a népi származású nyilas, a zokszó nélkül szolgáló paraszt, a zsidó zenész, a lefagyott lábú lázadó, a kiugrott szerzetes, a székely kerékgyártó, az illegális kommunista, a nemes huszártiszt, a népi német katona – a saját nyelvükön szólaljanak meg. Egyetlen mondatuk sem hiteltelen. A lehető legkülönbözőbb sorsokba, a magyar élet legsötétebb mély-

ségeibe nyerünk betekintést. Az előszóban leírt döntés nagyszerűnek bizonyult: „*Megszólaltathattam volna az »előkelőségeket«, a tábornokokat vagy minisztereket, a múlt híressé vagy hírhedtté vált hőseit. Én névteleneket választottam. Talán lesz, aki azt mondja majd e névtelenek emlékeiről: nem érdekes, magánügy. Aki ezt mondja, nem mond igazat. A lélek újkori kutatói igazolták, hogy egy embert inkább az emlékei jellemeznek, mint a nézetei. Kétszeresen áll ez a hadifoglyokra, akik erősebben élnek a múltban, mint a jelenben. Az emlék, a múlt idő, belenő a jelen időbe, és át- meg átszövi rettentő tanulságaival.*” Ebben az értelemben az EMLÉKEZŐK a harmincas-negyvenes évek kivételesen mély ábrázolása, és a szerző által remélt „*új magyar élet*” szerencsésen hiányzik belőle.

Ezek a monológok Szabó Zoltán és Nagy Lajos életismeretének és Móricz beszélgetési technikájának színvonalán állnak, mintha magnetofonnal rögzítették és szó szerint leírták volna őket. Az előszóban írja Örkény: „*...Minden név valódi, minden szereplő és mellékszereplő élő ember, aki nem álneven, hanem igaz valóságában, egy-egy anyakönyvi kivonat hitelességével áll helyt minden szaváért. Ahány szereplő, annyi élő dokumentum.*” És valóban: minden név, minden esemény hitelessége későbbi korokból is visszakereshetően kétségen felül áll, az egész mű a konkrétumok lenyűgöző költészete. Csak született drámaíró képes ennyire belülről ábrázolni az alakjait. Ők beszélnek, nem az író. A beszélők iránti korlátlan bizalom, tisztelet és alázat szükséges egy ilyen mű létrehozásához.

Jogosan került egy kötetbe a LÁGEREK NÉPE és az EMLÉKEZŐK. De hogyan lehetséges, hogy egy nem teljesen sikerült mű és egy remekmű szemlélete azonos? Vagy inkább megfordítva: lehet-e egy remekmű és egy részleteiben jó mű világnézete azonos?

Úgy látszik, lehet.

Örkény mindkét műben népi író. A LÁGEREK NÉPE-ben ő beszél, bár bőven idéz a szereplőitől. Az EMLÉKEZŐK-ben a szereplői beszélnek, éppen ez a forma lényege. A LÁGEREK NÉPE-ben a legjobb szándéka ellenére is kívülről és felülről ábrázolja hőseit, holott nagyon szeretne elvegyülni közöttük, és értelmiségi pozícióját, amelyet neofita marxizmussal, lelkifurdalásosan él meg, igyekszik feladni. Az EMLÉKEZŐK-ben a feje búbjág elmerül az alakjaiban, ő maga nincs többé, szerepe a médiumé.

A TÓTÉK tüneményes bravúrja és a legjobb novellák mellett ne feledjük az EMLÉKEZŐK-et is utódaink emlékezetébe vésni.

Hetényi Zsuzsa

HARMSZ ÉS ÖRKÉNY OPTIKAI CSALÓDÁSAI

Egyperces esszék arról, hogy mi lehet az abszurd

Harminc év

Örkény, szül. 1912. április 5. – Harmsz megh. 1942. február 2.

Danyiil Harmsz József Attilával volt egyidős. Mire befejezte az iskolát, javában dúlt a világháború utáni forradalom utáni polgárháború. Örkény ekkor ment iskolába.

Örkény nagypapja Österreicher volt, Harmsz pedig Juvacsovnak született. Írói álneve az angol „charm” és „harm” szavak kereszteződése. (Egyszer viccből bejelentette barátainak, hogy Harmszról Csarmszra változtatja nevét.)